Magyar Tudomány 187/11 (2026), 1615–1621
DOI: 10.1556/2065.187.2026.11.13

„Kis termet […], de nagy, éles elme”[1] – kétszáz éve született Gyulai Pál

“Small stature […], but a great, sharp mind” – Pál Gyulai Was Born 200 Years Ago

Császtvay Tünde

PhD, osztályvezető, tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Intézet, Budapest
csasztvay.tunde@abtk.hu

Absztrakt

Gyulai Pál, a magyar irodalomtörténet egyik legmegosztóbb alakja, 200 éve, majdnem a Magyar Tudós Társaság, a későbbi Magyar Tudományos Akadémia megalapításával egy időben született. Alacsonyról indult, és mindent elért, amit a 19. század második felének tudományos életében lehetett. Őt tartják a magyar kritikaírás atyjának, évtizedeken át a magyar humán tudományos közélet meghatározó jelensége, főrendiházi tag, miközben sem magas rangú pap vagy hivatalnok, sem világi főúr nem volt. Ismert volt legendásan tüskés és harcias természete, mégis a Kisfaludy Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia egyik vezető személyisége, a budapesti egyetem irodalomprofesszora, lapszerkesztő, színésztanodai tanár lett – és még messze nem értünk a végére számtalan posztjának. Íróként, költőként a magyar irodalom szigorú érték- és normarendszerét kívánta felállítani, de aki abba nem fért bele, azt nemcsak kritizálta, hanem megélhetését is akadályozta. A 19. század végéhez közeledve elvei mindinkább megmerevedtek; az irodalmi újításokat elítélte. Erős és hosszú életű irodalmi kánont teremtett, amelynek lebontása és újraírása még ma is tart.

Abstract

Pál Gyulai, one of the most controversial figures in Hungarian literary history, was born 200 years ago, almost simultaneously with the founding of the Hungarian Learned Society, the institution that later became the Hungarian Academy of Sciences. Rising from humble origins, he achieved virtually every distinction available in the scholarly and cultural life of the second half of the 19th century. He is regarded as the father of Hungarian literary criticism and, for decades, was a defining presence in Hungarian intellectual and academic life, even becoming a member of the Upper House of Parliament, despite being neither a high-ranking clergyman or state official nor an aristocrat. Although he was known for his legendary sharpness and combative temperament, he became one of the leading figures of both the Kisfaludy Society and the Hungarian Academy of Sciences, served as professor of literature at the University of Budapest, edited journals, and taught at the drama academy – while these positions represented only a fraction of the many offices he held. As a writer and poet, he sought to establish a strict system of literary values and norms in Hungarian literature; however, those who did not fit within this framework were not merely criticized but often had their livelihoods obstructed as well. Toward the end of the 19th century, his principles grew increasingly rigid, and he rejected literary innovations. He created a powerful and enduring literary canon, the dismantling and reinterpretation of which continues to this day.

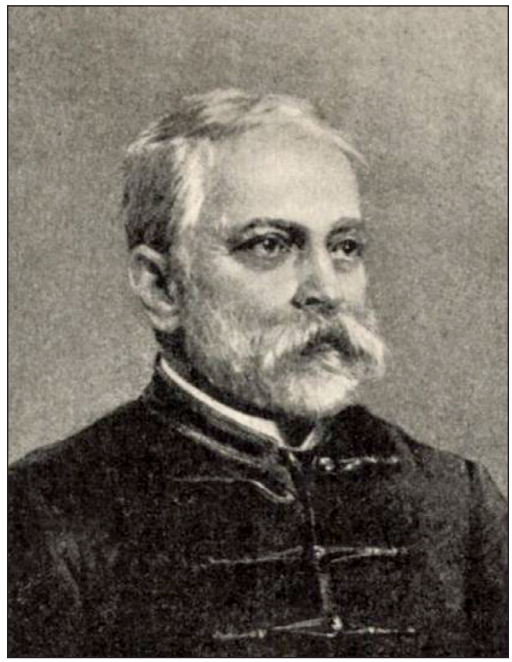
Kulcsszavak: kritikaírás, népnemzeti ideológia, irodalomszervező, irodalmi klikkszellem, irodalmi kánon

Keywords: literary criticism, nationalist ideology, literary organizer, literary clique spirit, literary canon

[1] Idézet forrása: Kozma 1926, 83.

© 2026 Akadémiai Kiadó

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 11/18/26 08:22 AM UTC

1. ábra. Radóné Hirsch Nelly rajza az idős Gyulai Pálról
Forrás: *Vasárnapi Ujság* 1894, 41/50, 1, közkincs

„Jó napot, jobb lapot!" – így köszönt be kajánul vasárnap reggelente a *Vasárnapi Ujság*, azaz *saját* lapjának szerkesztőségébe Gyulai Pál (Gyulai 1879, 163) *(1. ábra).* Ő volt ugyanis idővel az egyik leghosszabb életűvé és legnagyobb példányszámú magyar családi lappá váló újság szerkesztőtriászának harmadik tagja – Pákh Albert és Jókai Mór mellett.

Évekkel később ő maga mesélte el, hogy amikor a legkeményebb abszolutista időkben, 1854-ben nagy nehézségekkel megindították a lapot, egy lármás vitát keltő eset nyomán hamar kiütközött, hogy a lap célképzetéről, irányáról és leginkább hangneméről vallott nézeteik közt szakadéknyi a különbség. Ekkor Gyulai felmondott. „Duzzogó Achillesként bevonultam szobámba – emlékezett Gyulai. – Hanem azért jó barátok maradtunk, csak a szerkesztésben nem vettem többé semmi részt. De vasárnap reggelenként, midőn a lap megjelent, mindig hiven bementem hozzá [Pákh Alberthez – Cs. T.], hogy megbiráljam az elolvasott számot" (Gyulai 1879, 162). Hát ilyenforma ember volt Gyulai Pál.

A magyar irodalomtudományban kevés megosztóbb személyiséget ismerünk. Hatvany Lajos, aki egyébként igen szerette, azt írta: „keze súlyos kéz, akire ránehezedik, azt elnyomja" (Hatvany 1902, 439). Ez az idézet is pontosan rámutat Gyulai Pál személyiségének és alakjának kettősségére: saját értékrendjének és elvszerűségének, felállított normarendszerének megingathatatlan és szigorú betartására. Másfelől pedig kompromisszum nélküli merevségére és sokszor kellemetlenkedő fellépésére.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 11/18/26 08:22 AM UTC

Nehéz érzékeltetni azt a magasra ívelő pályát, amelyet befutott ez a kolozsvári születésű, elszegényedett nemesi családból származó, hamar félárván maradt, alacsonyról elrugaszkodó, református hitű író, aki magántanítóként és tanárként dolgozott évekig. Hangos hírlapi csatákban edződött, igazán karcos tolla, pusztítóan éles nyelve miatt már az 1840-es évek második felében az egyik legismertebb erdélyi újságíró és szerkesztő volt, komoly erdélyi kapcsolatrendszerrel. Az 1848/49-es harci eseményekben nem vett részt, bár 1848 tavaszán Kolozsvárott ő volt az egyik szóvivője a város forradalmi fiatalságának. 1848-ban az *Erdélyi Híradó* szerkesztőségének tagja, majd 1849-ben Pestre költözött.

Az irodalmi életbe 1854-ben robbant be igazán a „Petőfi Sándor és lírai költészetünk" című tanulmányával, amelyet a Petőfi-hagyaték anyagára támaszkodva írt meg, hiszen Gyulai jó kapcsolatot tartott fenn a megözvegyült Szendrey Júliával – igyekezett segíteni a fiával, Petőfi Zoltánnal egyedül maradt asszonyt, aki a kilátástalanságból hamar új házasságba menekült –, majd 1858-ban feleségül vette Júlia húgát, Máriát.

Emellett hamarosan íróként és költőként is jelentkezett: *Anyegin*- és Washington Irving-előképű *(Rip Van Winkle), Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1857) című kisregényét máig a vidéki nemesi liberalizmus megrendítő haláltusájaként olvassuk. Arany-reminiszcenciájú verseit, soha be nem fejezett és ezzel a kortársak állandó élceit kiváltó verses regényét, a *Romhányi*t (1868–1871, töredékesen maradt) már kevésbé forgatjuk, de irodalomtörténeti nézőpontból gyakran említjük. 1858 végén nyerte el az Akadémia levelező, majd 1867-ben rendes tagságát. 1860-ban akadémiai székfoglalóját a *Bánk bán*ról, valamint emlékbeszédét Kazinczy Ferencről tartotta, hisz az emlékbeszéd-irodalom műfajának is kimagasló művelője lett.

Az 1860-as évek közepétől enyhülő politikai légkör és a kiegyezéses rendszerváltó idő emelte föl, ekkortól mind több pozíciót birtokolt. 1865-től elkötelezett Deák-pártiként, majd szabadelvűként a párt félhivatalos lapjának, a *Budapesti Közlöny*nek a munkatársa. 1870-től az MTA Irodalom- és Nyelvtudományi Osztályának titkárává választották, és ő lett a pályabírálati bizottság vezetője is. 1873-tól szerkesztette a szűk szakmai közönségnek szóló, de a bennfentesek számára iránymutató *Budapesti Szemlé*t, és a kiadói piacon és kiadáspolitikában is vezető szerepet vitt: 1874-ben lett az egyik legnagyobb magyar könyvkiadó, a Franklin Társulat igazgatótanácsának tagja, 1898-ban pedig a Társulat elnöke. Bár esetenként ezen a területen is kimutatható elfogultsága, mégis, szövegkiadói tevékenysége évtizedek alatt páratlan, tömegeknek szóló értékeket hozott létre: 1875-től jelent meg az Olcsó Könyvtár sorozat, melyről Krúdy Gyula azt írta: „A Gyulai Pál szerkesztésében megjelenő Könyvtár egész generációt nevelt, művelt és mulattatott" (Krúdy 1989 [1918], 648). Hozzá köthető a *Magyar Népköltési Gyűjtemény,* a Petőfi-, Vörösmarty-, Arany László-, Kemény Zsigmond-művek stb. kiadása is.

Toldy Ferenc 1875-ben bekövetkezett halála után ő ült be a megüresedett budapesti egyetemi professzori székbe (1902-ig), de tanított a színiakadémián és a Nemzeti

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 11/18/26 08:22 AM UTC

Színház színpadára kerülő darabokat is bírálta. 1879-ben a Kisfaludy Társaság elnöki pozícióját is elnyerte, 1885-től főrendiházi tag.

Író, költő és kritikus, irodalomtörténész, a romantikus és századfordulós irodalom meghatározó esztétája. Féja Géza megfogalmazása szerint ő „a magyar kritika pápája" (Féja 1943, 86), tanár és színikritikus, népköltészeti gyűjtésével folklorista és irodalomszervező – nehéz eldönteni a fontossági sorrendet. Irodalomszemlélete egészen máig sokban meghatározza a 19. századi irodalomról alkotott képünket. Még ha ténykedése nemegyszer kétélű fegyver volt is: ítélete felemelt és porba taszított; fáradozásai és irodalomtörténeti munkái nélkül azonban nem úgy tekintenénk legnagyobb szerzőink sorára, Katona Józsefre, Vörösmarty Mihályra vagy Petőfi Sándorra, az epikus Arany Jánosra, mint ahogyan most látjuk őket. A magyar irodalmi fejlődés betetőzésének Petőfi költészetét (kivéve a forradalmi és a túlzottan átfűtött szerelmi verseket) és leginkább Arany János 1840–1850-es évekbeli *epikus* költészetét tartotta. Viszont az is igaz, hogy Jókai Mór, Vajda János vagy Mikszáth Kálmán, Reviczky Gyula, Dóczy Lajos és mások esetében az ítélete jócskán megbicsaklott, róluk ma egészen mást gondolunk, mint egykor ő.

Szédületes pályafutás. Mindent elért, amit elérhetett. Még ha a sors mindezért a magánembertől kérte is meg az árat: apró termetéért állandóan kinevették és kinevettették, barátai egy részét hamar elvesztette, Szendrey Júlia csak a sógorát látta benne, felesége, Szendrey Mária hamar elhunyt (1866), szívbéli jó barátja alig maradt, öregkorára teljesen elmagányosodott.

Vitathatatlan, hogy ő a magyar irodalomtörténet máig egyik legmeghatározóbb alakja, ítéletei, meglátásai sokasága még napjainkban is megáll. Képzett és elismert figurája a korabeli kulturális-tudományos-politikai közéletnek, az 1860-as évek végétől több évtizeden át a magyar irodalom hihetetlen befolyású, óriási hatalmú ítésze és ura, akiben mégis mindig valami sértett hiúság bujkált, igaz, Móricz Zsigmond már „fogatlan komondornak" írta le (Móricz 1941, 3).

De hatalma teljében még megmásíthatatlan elfogultságai voltak. Állandó oppozíciós böllenkedéssel, sokszor harcos nekitámadással vitázott zsurnaliszta és irodalmi ellenfeleivel, amikor pedig megtehette, a szerinte nem odaillőket kíméletlenül el kívánta tántorítani a magyar irodalom művelésétől. Normatív minőségigénye és klasszifikáló elvárásrendszere azonban az 1870-es évek végére egyre merevebbé vált, majd kővé is dermedt. Az 1880-as évektől irodalmi vezérszerepébe egyre inkább belekövült, és a gyakorlatban is érvényesítette azt a meggyőződését, hogy egyrészt irodalomelméleti elvárásait és normarendszerét kizárólagosnak tekintsék, másrészt, hogy ő lehessen az egyedüli döntnöke, ki kerülhet be az Akadémia körüli „hivatalos" elitírók körébe.

Bírálói gyakran olvasták fejére, hogy kiskirályként uralta a kiegyezés korának irodalmi életét. Hogy a klikkszellem alapján csak szűk írói körének ítélte oda a jeligés akadémiai pályadíjakat, amelyeket így szinte mindig ugyanaz az írói kör nyert el (mellesleg ők bírták Gyulai Pál nehezen osztogatott barátságát is – leginkább Szász Károly és Lévay József). Kifogásolták, hogy a Gyulai gründolta könyvkiadási piacon

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 11/18/26 08:22 AM UTC

is az akadémiai körök kiadójaként elsősorban a „belső tagok" műveit vagy az általuk fordított, szerkesztett, összeállított köteteket javasolta megjelentetni. A népszerű írók (elsősorban pályatársa, Jókai Mór) sikerét nem szűnt kifogásolni, az új utakat keresőket nem szűnt fáradhatatlanul – akár bántón és őket egzisztenciális gondokba taszítva – bírálni. Mikszáth Kálmán egyenesen úgy látta: „Ő az egyedüli ember, kinek senki sem ír elég jól, aki mindenen bosszankodik, ki ha valami kifogástalant akar olvasni, ír magának. Hát csak hadd mulassa magát a saját észjárásával és a Jókai árnyékának üldözésével" (Mikszáth 1877, 63). Az 1882 januárjában megszűnő, az Akadémia környékéről elzavart új nemzedék íróit maga köré gyűjtő lap, a *Magyar Szemle* szerkesztője, Rudnyánszky Gyula pedig egy Gyulai Pál verseivel foglalkozó cikke végén szerkesztői megjegyzésként ezt fűzte hozzá: „Gyulai Pállal, a versíróval nagyon könnyen leszámolhat a magyar irodalom. […] Ellenben Gyulai Pál, a kritikus, jóval magasabb mérték alá esik. Tehetsége ugyan rendkívül vékony és mert szeret nagyobbnak látszani, mint a milyen, ösztönszerűleg csak azokat tűri meg maga körül, a kik nálánál középszerűbbek; de eléggé okos, tanult és tájékozott író arra, hogy egy szerény helyecskét betöltsön és megérdemeljen a magyar irodalomban. […] Csak azoknak adózik elismeréssel, a kik fölött uralkodhatik. Heves, türelmetlen és igazságtalan" (D. F. K. 1882, 88).

A század végi új irányokat és hangokat kereső fiatalabb nemzedéket nem értette, és idővel ez csak erősödött. Nagyrészt csak leszólni és gátolni tudta őket (például Vajda Jánost és az újromantikus írókat és költőket, később pedig a *Nyugat* szerzőit), számon kérve rajtuk a klasszicizmus elvei alapján kidolgozott normarendszerét, és csökönyösen védelmezve a saját maga alkotta „népnemzeti" irodalom ideológiáját, etikáját és tematikus, valamint formai elvárásait. 1893-ban Mikszáth Kálmán, aki hosszú éveken át állhatatosan támadta, a „Mikor a hóhért akasztják" című írásában Gyulai magatartását úgy jellemezte: „Van tábora, vannak hivei, de nem a munkái, hanem a magaviselete miatt. S e magaviselet nem csak a rideg közönyben nyilatkozik a népszerűség iránt, hanem egy bizonyos agresszív föllépésben a népszerűség és a népszerű emberek ellen – ami meglehetős antipátiákat szül. Mert Gyulai Pál igy okoskodik: a szimpátiákból meg nem élek, nekem az antipátiákra is szükségem van, hogy hírnévre tegyek szert. Évtizedek óta hirdeti, hogy Jókai rossz regényíró s ezen a réven híres lett […] Most látja csak az ember, hogy Gyulai Pál igen közepes poéta. […] Gyulai Pál leginkább a hangulat költője. Igazabban egy mélyen, gyöngéden érző szív benyomását teszi, de érzelmeit nem tudja, vagy csak kivételesen tudja élvezhető színekkel és vonásokkal kifejezni, gondolatai nem eredetiek, nem üdék, nem is kifejezők…" (Mikszáth 1893, 38, 41, 42). De Gyulai megakadályozta a magyar irodalom egyik legnyomorúságosabb életű költője, Reviczky Gyula verseskötetének akadémiai támogatását és kiadását is hangulatversei és perdita tematikájú költeményei miatt, ahogy egy újságíró – Gyulaira célozva – összegezte: „[Reviczky] [l]egszebb költeményeit sárba gázolták, törekvéseit dőréknek, önérzetét, írói ambicióját nagyzási hóbortnak bélyegezték az írói klikkek céhmesterei" (Kara1893a, [2]; Kara 1893b, 3).

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 11/18/26 08:22 AM UTC

E vádakban ugyan sok igazság van, de Gyulai őszintén és mélyen hitte, hogy a magyar népköltészet – amelynek fogalmi meghatározására egymástól nagyon különböző értelmezések születtek a korban, és máig viták tárgyát képezi – a nemzeti eredet, a nemzeti identitás és a nemzeti költészet alapja és elrugaszkodási, egyben viszonyítási pontja. Biztos volt benne, hogy a magyar irodalom csak úgy emelkedhet európai színvonalra, ha nemzeti jellegét a népiesség teremti meg, ha forrásnak a népnyelvet és a népköltészetet használja, és mindezt harmonikus és emelkedett, eszményítő és nevelő hatású, – a populáris ellenében – a magasirodalom regiszterét és normakívánatait elfogadó és tisztelő, elsősorban hazafias tematikájú vagy (legalább áttételesen) a hazafias érzelmeket és identitást erősítő művekben fejezik ki az alkotók. Gyulai feladatának tekintette a nemzeti egység szellemének óvását, az európaiságot magába olvasztó nemzeti irodalom művelését. Elméleti megközelítését harcos és kíméletlen irodalmi csatákban fogadtatta el. Tudatosan irányított stratégiával teremtette meg és írta át azt az irodalmi kánont, amelyben az irodalmi alkotások merev műfaji és szerzői hierarchiában helyezkedtek el, és amelyből számos újító akaratú próbálkozó kiszorult. Meghatározó szerepe volt az irodalomtudomány intézményesülési és irodalomszervezői folyamatában is, hiszen elsősorban neki köszönhető, hogy a szépírók mellé az Akadémia I. Osztályába felcsatlakozhattak a szakírók, azaz az irodalomtudomány, az irodalomkritika művelői is *(2. ábra).*

2. ábra. Korabeli karikatúra
Forrás: „Gyulai az akadémia élén". *Magyar Deák* (1873. júl. 26.), 6/26, [1.]

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 11/18/26 08:22 AM UTC

Bár Gyulai Pál a 19. század végének és a 20. század elejének új írói nemzedékeit és az övétől nagyon különböző poétikai elveket már nem értette és nem is becsülte, évtizedeken keresztül ő készítette fel az egyetemen a magyar irodalom megértésére azokat (például a *Nyugat*-nemzedék bölcsészetet végzett tagjait), akik végül végérvényesen túlléptek rajta. Mikszáth, az egyik legkitartóbb és legvitriolosabb bírálója Gyulai élete végén már megbocsátva írta róla: „Talán az embereket gyűlölte, gondolnátok s azért volt iránt kiméletlen? Ellenkezőleg, szerette az embereket, azért bibelődött unos-untalan a félszegségeikkel” (Mikszáth 1906, 38).

A Gyulai Pál-jelenség irodalomtörténeti jelentősége ma is megkerülhetetlen és vitathatatlan. Azaz éppen hogy máig vitatott és vitatható. De ez azt is jelenti, hogy máig élő. Ahogyan Ady Endre írta:

„Jó, hű csatárok szégyenkezve halnak,
Vitéz kis ur, Gyulai Pál ur
Azt üzeni, hogy nincs vége a dalnak:
Nem halt meg ő, csak befordult a falnak.”
(Ady Endre, „Harcos Gyulai Pál” [1909])

Irodalomjegyzék

D. F. K. (1882). *Gyulai Pál költeményei*. 2. bőv. kiad. Az „1882” című kritika utáni szerkesztői [Rudnyánszky Gyula] megjegyzésben. *Magyar Szemle* 1/12, 88.

Féja Géza (1943). *Nagy vállalkozások kora*. Budapest: Magyar Élet.

Gyulai Pál (1879). „A Vasárnapi Ujság huszonötödik évfordulóján” [Gyulai Pál nyílt levele Nagy Miklóshoz, a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőjéhez]. *Vasárnapi Ujság* (1879. márc. 16.), 26/11, 161–163.

Hatvany Lajos (1902). „Gyulai Pál”. *Huszadik Század* 3/1, 439–455.

Kara Jenő (1893a). „Reviczky Gyuláról”. *Pécsi Napló* 47/mell. [2].

Kara Jenő (1893b). „Reviczky Gyuláról”. *Soproni Hírlap* 17, 3.

Kozma Andor (1926). „Két öreg költő. Gyulai Pál és Lévay József emlékezése”. *Akadémiai Értesítő* 37/5–9, 81–84.

Krúdy Gyula (1989) [1918]. „Irodalmi kalendáriom”. In: Krúdy Gyula. *Irodalmi kalendáriom. Írói arcképek*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 638–661.

Mikszáth Kálmán (1877). „Apróságok. Jobban mondva »aprólékosságok«”. *Budapesti Napilap* (1877. júl. 1.), 1/180.

Mikszáth Kálmán (1893). „Mikor a hóhért akasztják”. *Pesti Hírlap* (1893. dec. 14.), 15/345, 1–4.

Mikszáth Kálmán (1906). „Gyulai Pál nyolczvan éves”. *Vasárnapi Ujság* (1906. jan. 21.), 53/3, 38–39.

Móricz Zsigmond (1941). „Aggok”. *Magyarország* 48/21, 3.

Brought to you by MTA Könyvtár és Információs Központ olvasók | Unauthenticated | Downloaded 11/18/26 08:22 AM UTC